

АКЕШ ИМАНОВ – КЫРГЫЗ ТИЛИНИН СИНТАКСИСИН ИЗИЛДӨӨЧҮҮСҮ

Аталган макалада филология илимдеринин доктору, профессор Акеш Имановдун кыргыз тилинин синтаксиси багытындагы илимий эмгектери талдоого алынып, кыргыз тил илимине кошкон салымы жөнүндө сөз болот.

Кыргыз тил илиминин калыптанышы, өнүгүшү жана бүгүнкү бийиктикке жетиши, анын ийгиликтеринин түркологияда, анын ичинде тил илиминде таанылып, бааланышы конкреттүү адамдардын илимий изилдөөлөрүнө, илимий эмгектерине байланыштуу болот. Тил илиминин синтаксис деп аталган тармагын изилдөө көп кылымдардан бери улантылып келе жаткандыгы белгилүү. Узак мезгилдер бою тилчи-окумуштуулар арасында синтаксистин объектиси жөнүндө белгилүү бир пикир болбой келген. Убакыттын өтүшү, илимдин өнүгүшү менен жалпы синтаксис илиминдеги ал проблемалар такталып келет. Мына ушул жагынан алып караганда, профессор А.Иманов кыргыз тилинин синтаксис илиминин өнүгүшүнө зор салым киргизип, азыркы кыргыз тилинин синтаксисинин туу чокусунда турат.

Профессор А.Иманов тарабынан кыргыз тилинин бүт синтаксистик түзүлүшүнүн изилдениши 1990-жылдарда башталган.

Ал буга чейинки илимий изилдөө иштеринин, эмгектеринин жыйынтыгы катары жалпылап, «Кыргыз тили» деген ат менен жогорку окуу жайларынын филология факультетинин сырттан окуу бөлүмүнүн студенттери үчүн синтаксис бөлүмү боюнча окуу китебин чыгарган (Бишкек, 1990).

Бул эмгегинде алдына койгон максатына жетүү үчүн баяндоо, түшүндүрүү методу колдонулган. Бул метод окуу китептери үчүн ылайыктуу да, алгылыктуу да метод болуп эсептелинет. Мында синтаксистик бардык маселелер ирети менен жайгаштырылган. Эмгектин илимий жаңылыктары катары төмөнкүлөрдү белгилесек болот:

1. Кыргыз тилинин синтаксистик курулушу боюнча мурда жарык көргөн окуу китептеринен айырмаланып, сөз болуп жаткан эмгекте синтаксистин изилдей турган объектиси жөнүндө тил илиминдеги көз караштар, алардын өкүлдөрү (М.П.Петерсон, Ф. де Соссюр, В.В.Виноградов, Ш.Балли, Ф.Мукиш ж.б.) тууралуу маалымат берилген. Түркологияда болсо, XX кылымдын 40-жылдарынан баштап сөз айкашынын, сүйлөмдүн да синтаксиси түзүлгөндүгү (Н.К.Дмитриев, А.Н.Кононов, Е.И.Убрятова, А.Жапаров, А.Турсунов, М.Талипов, Ю.М.Селдов), синтаксистин тигил же бул маселелери боюнча окумуштуулардын көз караштары баяндалган.

2. Эркин сөз айкашын бөлүштүрүү, же топтоштуруунун илимий негиздери, бул боюнча окумуштуулардын пикирлери жана алардын алгылыктуулары аныкталган.

3. Атоочтук жана этиштик сөз айкашынын калыпташкан үлгүлөрү, айрыкча, алардын түгөйлөрүнүн синтаксистик семантикасы жөнүндө кеңири маалымат берилген.

4. Сүйлөм жөнүндө логикалык жана грамматикалык көз караштар, жалпы тил илиминдеги жана түркологиядагы көз караштар айтылган, алардын илимдеги алгылыктуулары такталган.

5. Сүйлөмдүн айтылыш максатына карай бөлүнүшүнө тактоо киргизилген.

6. Сүйлөм мүчөлөрү деп аталган синтаксистик категориянын жалпы мүнөздөмөсү, аныктамасынан баштап, сүйлөмдү уюштуруудагы алардын ролу берилген.

7. Сөздөрдүн орун тартиби – сүйлөмдүн ажырагыс белгилеринин бири. Ошондуктан сөздөрдүн сүйлөмдө алган орун тартибине кенен токтолууга туура келген.

8. Бул эмгекте обочолонгон түшүндүрмө мүчө боюнча талаш пикирлердин түйүнү аныкталып, анын туура табияты түркологиянын, орус тил илиминин жетишкендиктеринин негизинде такталган.

9. Сөз болуп жаткан окуу китебинде каратма сөз, кириңди сөз, сырдык сөздөргө лексикалык-семантикалык, эмоциялык, модалдык маанилерине негизделген түшүнүктөр берилген. Кыскача болсо да, кириңди сүйлөм жана кошумча кыстырынды конструкция жөнүндө биринчи жолу маалымдаган.

Профессор А.Имановдун бул эмгеги зор жетишкендиктерге ээ болуп келе жатат. Бул окуу китебинде бүт кыргыз тилинин синтаксис маселелери каралганына күбө болдук. Окуу китебин филология факультетинин студенттери, аспиранттары, о.э. ушул курс боюнча сабак берип башташкан мугалимдер колдонуп, кенен пайдаланууда.

А.Имановдун Бишкек шаарынан 1995-жылы жарык көргөн жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттери үчүн «Кыргыз тилинин синтаксиси» деп аталган окуу китеби бар. Бул эмгегиндеги негизги өзгөртүүсү «татаал сүйлөм» деген термин «кошмо сүйлөм» деп аталган термин менен берилген. Бул окуу китебинин дагы бир айырмачылыгы болуп № 1 тиркеме бөлүмүндөгү кыргыз тилинин синтаксиси курсу боюнча текшерүү иштерин аткаруунун үлгүсү, аларга карата тапшырмалар, тексттер берилген. Анда, биринчиден, кыргыз тилинин синтаксиси боюнча студенттерге кенен маалымат берүү, экинчиден, мектептерде иштеген учурда даяр көрсөтмө куралдарын пайдалануу максатында сунуш кылынган.

Андан кийин 2009-жылы Бишкек шаарынан жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери үчүн «Кыргыз тилинин синтаксиси» деп аталган окуу китеби жарык көрдү. Бул окуу китеби басмага К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин Окумуштуулар кеңеши тарабынан сунуш кылынган. Бул окуу китеби жөнүндө филология илимдеринин доктору, профессор С.Ибрагимов: «Акеш Имановдун кийинки жылдары «Кыргыз тилинин синтаксиси (2009)» деген окуу китеби кыргыз тил илиминдеги жаңы сөз, мазмундуу колдонмо катары кабыл алынышы керек», - деп жогорку баасын берген. Окуу китебинин бардык бөлүмдөрү, сүйлөм жана анын классификациялык принциптери орус тил илиминдеги, түркологиядагы лингвистикалык адабияттардын ишенимдүү теориялык жоболоруна таянып, кыргыз тилиндеги далилдүү мисалдар менен бекемделген. Окуу китеби өтө жеңил окулат, фактылары менен мисалдары ишенимдүү, ойго сактоого оңой. Эң башкысы, алардын тарбиялык мааниси өтө жогору. Ошондуктан профессор А.Имановдун окуу китептеринин өмүрү узак болоруна ишенебиз. Ал тургай, синтаксис багытында профессор А.Имановдун мектебин ачууга мезгил келгендигин да ачык айтабыз.

Жыйынтыктап айтканда, филология илимдеринин доктору, профессор А.Имановдун бүткүл эмгек ишмердиги илим жана билим менен тыгыз байланыштуу. Анын кыргыз тил илиминдеги илимий изилдөөлөрүнүн мааниси

зор. Кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшү боюнча бир нече окуу китептеринин жана окуу куралдарынын автору.

А.Иманов – окумуштуу - илимпоз гана эмес, көлдүн акылман, даанышман, элдин бийик, терең урмат-сыйына, сүймөнчүлүгүнө ээ болгон акелери жөнүндө илимий-популярдуу мүнөздө жазган, элдин калың катмарына белгилүү мазмундуу китептери да басмадан жарык көргөн. Аталган макалада буларга токтолгон жокпуз, себеби алар өзүнчө изилдөөнүн объектиси болууга татыктуу деп ойлойбуз.

Чынын айтканда, агайдын кыргыз тилинин синтаксиси багытындагы илимий концепцияларын макалага сыйдыруу мүмкүн эмес. Сөзүмдүн акырында, ушул макаланы жазуу менен профессор А.Имановдун кыргыз тилинин синтаксисин изилдөөчү катары лингвистикалык концепцияларын толук изилдеп чыктым деген ойдон алысмын. Ошентсе да, агайдын жарык көргөн эмгектерине өз-өзүнчө токтолуп, терең талдоого аракет жасадым деп ойлойм.

«Ода жазса болот атайы,

Сизсиз – окуу жайыбыздын Бакайы», - деп студенттериңиз айткандай, мындан ары да илимий-педагогикалык ишмердүүлүгүңүз, басып өткөн өрнөктүү өмүр жолуңуз жана көл өрөөнүндөгү акелер жөнүндөгү санжыраларды иликтөө иштериңиз изилдөөнүн объектиси боло берет деген ишеничтебиз.

Пайдаланылган адабияттар:я

1. Иманов А. Кыргыз тили (жогорку окуу жайларынын филология факультетинин сырттан окуу бөлүмүнүн студенттери үчүн окуу куралы). – Фрунзе: Мектеп, 1990.

2. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси (жогорку окуу жайларынын филология факультетинин студенттери үчүн окуу куралы). –Бишкек, 1995.

3. Иманов А. Кыргыз тилинин синтаксиси (жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери үчүн). –Бишкек, 2009.

4. Орузбаева Б.О. Кыргыз тилинин маанилүү маселелери (макалалар жыйнагы). –Бишкек: Илим, 1995.

5. Ф.и.д., проф. А.Имановдун 80 жылдыгына карата өткөрүлгөн илимий-практикалык конференциянын материалдары (Кыргыз тили жана адабияты журналы). –Каракол, ноябрь, 2012.